

Божого помислу в усіх людських діяннях. Прямими іноказавчими елементами будуть уривки про трикратне читання Святого Письма під час бурі, паювання здобичі на три часті, одну з яких віддавали козаки на три церкви. Подібний підтекст читається і сюжеті про сорокарічний полон і блукання Самійла Кішки, який вивів з неволі козаків;

по-друге, в образах Олексія Поповича і Самійла Кішки втілюється ідея спасіння, звільнення, головування, особливого призначення. Символіка одиниці має глибокі космогенні корені, в яких криється ідея цілісності, єдності. Індивідуалізм наших героїв не містить надприродних контекстів, вони є звичайними людьми, які зуміли захистити слабших;

по-третє, в рядках дум ховається гіперболізація як художній засіб, якими широко послуговувалися творці думового епосу. Ця характеристика втілюється в цифрах років неволі, які відносяться до сталої епічної традиції;

по-четверте, новим для нас буде контекст побутування двійки для підкреслення протистояння родовим цінностям і безрідства в образах двох потопаючих братів та третього чужинця, якого не захищає сила батьківської молитви. Дуальність простору підкреслюється семантичними конструктами двійки.

Список використаних джерел

1. Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська. – Київ–Харків: Пролетар, 1927.
2. Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Костомаров Н.: отклик из журнала «Русская мысль». – СПб., 1880.
3. Антонович В., Драгоманов М. Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова: [в 2 т.]. – К., 1874. – Т.1. – 246 с.
4. Лисовский А. Опыт изучения малорусских дум / А. Лисовский. – Полтава, 1890. – 56 с.
5. Науменко В. Происхождение думы о Самойле Кішке // Киевская Старина. – 1883. – №6. – С.24–36.
6. Кирдан Б. Украинские народные думы (XV–XVII в.) / Б. Кирдан. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. – 346 с.
7. Плещинский М. Українські народні думи. Сюжети і образи. – К.: УКСП «Кобза», 1994. – 367 с.
8. Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М. К. Дмитренко, Г. В. Довженко (тексти), С. Й. Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – 887 с.
9. Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні. – К.: вид. Товариства «Час», 1919.
10. Еліаде М. Священство і мирське // Еліаде М. Мефістофель і Андрюгид. – К., 2001.
11. Франко І. Розбір думи про бурю на Чорному морі // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1981. – Т.29.
12. Таланчук О. М. Українознавство. Усна народна творчість: Навчально-методичний посібник. – К.: Либідь, 1998.

References

1. Grushevs'ka K. Ukrai'ns'ki narodni dumy. T.1. / K. Grushevs'ka. – Kyi'v–Harkiv: Proletar, 1927.
2. Kostomarov N. Istorija kozachestva v pamjatnikah juzhno-russkogo narodnogo pesennogo tvorchestva // Kostomarov N.: ottisk iz zhurnala «Russkaja mysl'». – SPb., 1880.
3. Antonovich V., Dragomanov M. Predislovie // Istoricheskie pesni malorusskogo naroda s ob'jasnenijami Vl. Antonovicha i M. Dragomanova: [v 2 t.]. – K., 1874. – T.1. – 246 s.
4. Lisovskij A. Opyt izuchenija malorusskikh dum / A. Lisovskij. – Poltava, 1890. – 56 s.
5. Naumenko V. Proishozhdenie dумы o Samojle Kishke // Kievskaja Starina. – 1883. – №6. – S.24–36.
6. Kirdan B. Ukrainskie narodnye dumy (XV–XVII v.) / B. Kirdan. – M.: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1962. – 346 s.
7. Plisee'kyj M. Ukrai'ns'ki narodni dumy. Sjuzhety i obrazy. – K.: UKSP «Kobza», 1994. – 367 s.

8. Ukrai'ns'ki narodni dumy. U 5 t. T.1. Dumy rann'ogo kozac'kogo periodu / [uporjad.: M. K. Dmytrenko, G. V. Dovzhenok (teksty), S. J. Gryca (melodii)]. – K.: IMFE NAN Ukrai'ny, 2009. – 887 s.

9. Revuc'kyj D. Ukrai'ns'ki dumy ta pisni istorychni. – K.: vyd. Tovarystva «Chas», 1919.

10. Eliade M. Svjashhenne i myrs'ke // Eliade M. Mefistofel' i Androgid. – K., 2001.

11. Franko I. Rozbir dumy pro burju na Chornomu mori // Franko I. Zibrannja tvoriv: u 50 t. – K., 1981. – T.29.

12. Talanchuk O. M. Ukrai'noznavstvo. Usna narodna tvorchist': Navchal'no-metodychnyj posibnyk. – K.: Lybid', 1998.

Yurchenko O. O., post-graduate student of the Department of the ancient and modern Ukraine's history, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kiev), Kseniya.in4@gmail.com

Duma about the sea: general characteristics and methods of transmission of numerical symbolism

This article gives the attempt of reconstruction of numerical matrix in the Ukrainian historical dumas on the example of detection and interpretation of semantic constructs of numbers. Our research reflected the studies of specific semantic cross-sections for number seven and three. The method of work is to identify the system of number repetitions in different semantic contexts and selection of its major features.

Numerical matrix of duma is not limited to these concepts and modes and requires further study in a view of the breadth of its application.

Keywords: the symbolism of numbers, semantic construct, Ukrainian historical Duma.

Юрченко О. А., аспирантка кафедры древней и новой истории Украины, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), Kseniya.in4@gmail.com

Думы о море: общая характеристика и способы передачи числовой символики

Изучено концепт числового символизма как важной составляющей мировоззрения населения украинских земель в XV–XVIII столетиях. Актуальность темы обусловлена необходимостью комплексного подхода к реконструкции исторического прошлого, важным элементом которого есть система ценностей и народная культура. Нумерология выступает важной составляющей, которая открывает новые грани системы мышления эпохи средневековья и раннемоделного времени. Декодирование числовой информации формирует новый взгляд на проблему ментальности.

Ключевые слова: символика чисел, семантический конструкт, украинские исторические думы.

УДК 94:177.72(477)«9/18»

Козак О.,
магістр історії, Національна академія
внутрішніх справ (Україна, Київ),
alexkozak@bk.ru

Доброчинність в Україні: до історії становлення і розвитку (X ст. – перша половина XIX ст.)

Висвітлюються історичні засади, основні етапи, форми і зміст добровільних і свідомих пожертв в українському суспільстві на забезпечення життєвих потреб убогих, немічних, хворих і дітей сиріт протягом X – першої половини XIX ст. Аналізується роль християнської православної церкви в організації нових форм підтримки і захисту знедолених, зокрема доброчинності в становленні й розвитку освіти в Київській Русі, на окупованих Польщею і Московією землях, Гетьманській державі.

Розкриваються характерні особливості князівської, гетьманської і старшинської доброчинності, її відмінність від народної, яка формувалася протягом сторіч переважно на громадських засадах. Акцентується увага на благодійності релігійно-громадських об'єднань – братств, що значно поглибили її національний зміст і демократичні традиції та сприяли збереженню й розвитку української культури і національної ідентичності.

Ключові слова: український народ, православна церква, доброчинність, меценатство, козацтво, релігійно-громадські братства.

Вивчення історичних засад, форм і змісту доброчинності в Україні є актуальною і невід'ємною частиною дослідження вітчизняних і світових соціальних процесів. Добровільна й свідомо пожертва хворим, калікам, людям похилого віку і дітям елементарно необхідного для їх

життя, як суспільне явище, є однією з найдавніших гуманістичних традицій українського народу, яка нам відома з джерел доби християнства. Одна з основних християнських заповідей стверджує, що милостиві – це люди, які мають добре серце, милосердні, доброзичливі, співчутливі до страждань, а також готові завжди надати допомогу усім, хто її потребує. Християнська віра вплинула на всі сфери життя суспільства, сприяла формуванню нової культурно-історичної ситуації, зажадала інших принципів інтеграції й форм підтримки, захисту людей. В основі християнської концепції допомоги лежить філософія діяльної любові до ближнього: «Люби ближнього твого, як самого себе» [33, с. 38].

Заповіді закону Божого стали основою християнського співжиття, настійною вимогою духовного єднання людей, їх моральності й милостивості, розвитку народної доброчинності.

Національні традиції благодійності в Україні сягають своїм корінням стародавніх часів. На думку вітчизняного дослідника Ф. Ступака: Суспільні інститути соціального захисту членів громади існували в праукраїнській державі – Київській Русі ще у дохристиянський період. Батьки були зобов'язані виховувати й піклуватися про своїх дітей, аті повинні були поважати та забезпечувати в старості своїх батьків Опікою старих і немічних займалася громада [44, с. 18].

У сюжетах народних переказів, повір'їв, легенд, казок тощо, що мають дохристиянське коріння відображено широкий спектр найрізноманітніших форм і виявів своєрідної за формою, змістом і характером доброчинності. Натомість, проблема дохристиянської доброчинності, окремі форми якої збереглися в пам'яті народу дотепер, виходить за рамки нашої праці. Тому ми констатуємо її цілковиту невивченість, а не відсутність.

Вже перші пам'ятки писемності й законодавства доби Київської Русі містять певні відомості про опіку над хворими, каліками, жебраками і старими, яку здійснювала християнська Церква. Необхідність піклування про них була закріплена Студійським статутом, запровадженим у Київській Русі Феодосієм – настоятелем Печерського монастиря. Чернечі осередки зобов'язані були засновувати лікувальні заклади, богодільні та інші доброчинні установи [10, с. 413–414]. Зокрема, при Печерській лаврі було створено шпитальний монастир св. Миколи. Такі ж функції виконував Межигірський та інші монастирі [22, Т. 1, с. 813].

Перші ознаки системної доброчинності почали проявлятися у Київській Русі з прийняттям християнства, створення митрополії і єпископії, виникнення церков і монастирів. Церковний Статут 996 р. князя Володимира офіційно поклав громадську опіку на духовенство, визначивши десятину прибутків держави на утримання монастирів, церков. Духовенство зобов'язало піклуватися про калік, жебраків, хворих та інших знедолених. Пожертви князя Володимира знедоленим прийнято зображувати в ідилічних, достеменно в агіографічних тонах, в яких Церква канонізувала «святителя Руси». За правління Володимира Великого будуть збудовані Десятинна і Софіївська церкви у Києві, Успенська в передмісті Володимира–Волинського, якій він подарував ікону Богородиці. Князь Данило Галицький збудував у місті Холмі церкву св. Івана, а майстер Авдій виконав для неї різьбярські роботи по каменю та дереву. Волинський

князь Володимир Васильович – покровитель мистецтв, сприяв будівництву багатьох міст, а ще більше церков, облаштувавши їх дзвонами дивного звуку золотом і сріблом. Історії відомі дари князів церквам і монастирям у Володимирі, Перемишлі, Чернігові, Луцьку, Любомулі [44, с. 19, 21].

Духовно-культурне потрясіння, котре пережила Київська Русь у часи державної, примусової, насильницької християнізації, стимулювало не лише опіку над бідними, знедоленими, хворими, каліками тощо, а й збільшення кількості саме цих злидених верств населення. І справа не тільки в тому, що християнство насаджувалось вогнем і мечем, спричиняючи появу бездомних, скалічених, осиротілих на попелищах «непокірних» сіл, – йдеться про інше, болючіше і трагічніше у своїх наслідках для національної культури, отже, йдеться про цілеспрямований і планомірний злам традиційного народного життєустрою, чи не радикальну перебудову життя народу, що сповідував язичництво. Ті, хто найбільше постраждав унаслідок цієї праукраїнської державно-релігійної перебудови, потребували підтримки, яка частково й надавалася на засадах нової християнської моралі. Не варто забувати, що різкому збільшенню жебрацьких лав за часів князя Володимира і в подальші десятиліття сприяли і християнські проповіді не противитися насильству, блаженності, богогодожданні, бідності («голі йдуть за голим Христом»), що спричиняло відмову частини працездатного населення втілення в життя матеріальної ідеї засобом продуктивної праці, а натомість сприяло переходу у розряд жебраків «задія порятунку душевного» [33, с. 9–10, 15].

Отже, християнізація та феодално-кріпосницькі відносини, породжуючи нові причини жебрацтва, бідності, безпритульності, сирітства, хвороб тощо на додаток до вже існуючих і не знятих, застосовували й нові на засадах християнської моралі, технології подолання цих різновидів соціального зла, насаджуючи на українських землях вже сформовані й апробовані європейською християнською церквою форми доброчинності.

Влада і церква доби Київської Русі та й після не завжди зважали на заповідь Ісуса Христа: «Остерігайтесь творити милостиню вашу перед людьми, щоб вони бачили вас, бо не будете мати нагороди від Отця Небесного... Коли чиниш милостиню, то не труби перед собою, як роблять лицеміри по синагогах і на вулицях, щоб люди хвалили їх» [33, с. 8–9]. Доброчинність православної церкви і князівської влади у Київській Русі мала, насамперед, офіційний, показовий характер. Іван Огієнко у праці «Українська церква» наводить слова про милостивість Володимира з літопису православного грека Ях'ї, що народився і жив наприкінці X – першій половині XI ст. із книги Розен В. Р. «Император Василий Болгаробойца» (СПб., 1883): «Повеле всякому нищему и убогому приходитьи на двор княж и взимативсякую потребу – питье и яденье и от скотыниц (казни) кунами (грішми). Устрои же и се, рек, яко «немоцнии и больнии не могут довести двора моего», повеле пристроить кола (вози) и складаше хлебы, мяса, рыбы, овощь разнообразный, мед в бчелках, а в других квас, возити по городу впрашувающим: клдобольний и нищ, не могыходити? тем раздаваху на потребу» [34, с. 50, 58]. Видатний український вчений і релігійний діяч не сприймав повністю оцінку доброчинності київського князя, що також не знайшло відображення у фольклорі

українців. Вважаємо, що й ці обставини слід брати до уваги, вивчаючи національні традиції доброчинності й відповідно генезу ментальності українців.

Центрами доброчинності у Київській Русі були Києво–Печерський, Видубицький, Кирилівський, Межигірський, Михайлівський, Андріївський монастирі, церкви: Десятинна, Св. Софії й багато інших.

Грушевський стверджує, аналізуючи літописні джерела, що до татаро–монгольської навали в Київській землі було 18 монастирів. Окрім вище згаданих ще св. Георгія, св. Ірини, Нікольський, св. Міни, св. Димитрія, св. Симеона, Спаський (Германец на Берестові), Влахерський (Стефанец на Клові), Лазарівський, Федорівський, Василівський, Воскресінський і Пречистий Богородиці в Зарубі. Усі вони, за винятком останнього, знаходилися в Києві або поблизу міста. Із них чотири жіночі: св. Ірини, Нікольський, Андріївський і Лазарівський [10, с. 414–415]. Із джерел, таких, як «Повість минулих літ», «Читання про Бориса і Гліба», «Житіє Феодосія Печорського» Нестора Літописця, «Слово про закон і благодать митрополита Іларіона», «Пам'ять і похвала князю Володимирі» Якова Мніха, «Печерський Патерик» і «Руська Правда» та інших, дізнаємось про доброчинність релігійних інститутів й подвиги на цій ниві монастирської братії [22, Т. 1, с. 723; 1, с. 46–49]. Зокрема, лікар Печерського монастиря Агапіт ніколи не брав гроші за лікування, так само безкорисливо працював іконописець Аліпій – і приклади можна примножувати нескінченно довго, тому що статут Києво–Печерської лаври передбачав безкорисливу допомогу нужденним, а не лише індивідуальне спасіння [22, Т. 1, с. 813].

Ідеї християнської доброчинності знайшли у праукраїнській державі – Київській Русі вдячний ґрунт. Київські князі володіли незлічними багатствами, що стало вагомим джерелом їх доброчинності. Князь Ярослав Мудрий був відомим покровителем мистецтва, освіти й наукових знань. Його син Святослав, за матеріалами Іпатіївського літопису й європейських хронік, у 1074 р., щоб заручитися підтримкою німецького імператора Генріха IV у боротьбі за київський престол з рідним братом Ізяславом, подарував йому стільки золота, срібла і дорогіших тканин, стільки ще в Германію ніколи не приносили [10, с. 82–83]. Незважаючи на нехтування ним моральних і релігійних принципів, насильницькі несправедливі дії щодо міщан і церкви, зокрема засновника чернечого ордену Феодосія Печерського, він був великим книголюбом, «... сам копав рвы для фундамента і дал на постройку... «великої церкви» Печерской... сто гривень золота» [10, с. 85–86]. Дочка Ярослава Мудрого Анна сприяла розвитку й поширенню медичних знань у Київській Русі. Сестра Володимира Мономаха Яна Всеволодівна у 1086 р. заснувала й утримувала при Андріївському монастирі у Києві перше в Європі жіноче училище, де навчала дівчат читання, письму і ремеслам. З «Житія Єфросинії Чернігівської» (XII ст.) – ігумені жіночого монастиря дізнаємося, що вона вивчала медичну літературу і лікувала хворих. Залучення жінок до догляду за хворими ілюструє мініатюра Радзивілівського літопису [7].

Доброчинність була притаманна як правителям Київської Русі, так і іншим представникам влади і церкви. Один з трьох київських князів Всеволодів – Всеволод Ольгович заснував Кирилівський монастир. Мало відомий

історії князь Гліб Всеславович з дружиною пожертвував Печерському монастирю 700 гривень срібла і 100 золота. Тисяцький Георгій виділив 500 гривень срібла і 50 золота на обкування домовини св. Феодосія. Чорноризець Іоан роздавав своє майно бідним, а сину залишив 1000 гривень срібла і 100 золота [10, с. 399–400, 413].

Удільний князь Пересопниці на Волині Мстислав Німий, з династії Мономаховичів, на початку XIII ст. побудував монастир Різдва Святої Богородиці [47]. Там у 1561 р. було завершено складання рукописного Пересопницького Євангелія церковнослов'янською мовою з широким використанням тогочасної української термінології [30, с. 131–132].

Доброчинність руських князів тривала й після розпаду Київської Русі. У добу колонізації українських земель Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, а згодом Московією вона існувала з боку місцевої шляхти і козацької старшини у вигляді матеріального піклування про нужденних, заснування бібліотек, освітніх закладів, заохочення в переписуванні книг, літописів тощо. Окремо, дотично, але не зливаючись із державною і церковною, розвивалася традиційна народна доброчинність, форми і зміст якої не знайшли належного висвітлення в українській історіографії. Слушно стверджують М. Дмитрієнко та О. Ясь, що «історія української благодійності ще не написана, – проте роблять об'єктивний висновок: – Незаперечно те, що українські традиції благодійності протягом сторіч формувалися майже виключно на громадських засадах та приватній ініціативі, на відміну від російських, які протягом тривалого часу перебували під державним впливом» [13, с. 41].

Значну доброчинність в освіті на західноукраїнських землях здійснювали протестантські громади. Протягом 1559–1563 років їх коштом була організована одна з перших в Україні Дубовецька кальвіністська школа на Перемишльщині, якій здобули освіту близько 300 дітей католицьких і православних шляхтичів [32, с. 14].

Габіжницька політика колонізаторів, руйнування матеріальної і духовної культури українського народу призвело до нищення національно свідомої знаті, козацької старшини, шляхти й діячів церкви. 1608 року помер Костянтин–Василь Острозький, який був на службі польської держави, натомість за всієї суперечливості й пасивності сприймався сучасниками як «вірцева особистість», опора руської самобутності. Саме завдячуючи йому, 1576 р. в Острозі була заснована Слов'яно–греко–латинська академія. На її утримання, як провідного науково–педагогічного закладу на українських землях і в Центральній Європі, значні кошти виділяла його племінниця Галшка Острозька [22, Т. 2, с. 540, 549]. Протягом 1576–1636 рр. діяльності Острозьку академію закінчили не менше 500 українців і поляків [32, с. 72]. Галшка Гулевичівна, дружина мазирського маршалка Стефана Лозки, для поширення освіти на українських землях подарувала Київському братству у 1615 р. землю під будівництво школи для дітей шляхти і місцевого населення [22, Т. 2, с. 565].

Проте, традиційна князівська доброчинність в Україні змінює свій національний характер і спрямовувалась переважно не на користь, а на нищення рідної культури, трактованої колонізаторами, як «схизматська». Коштом покатоличених князів і польських шляхтичів, зокрема, відкривалися на теренах України навчальні заклади ордену

езуїтів. З 1570 р. вони почали масово виникати на теренах Речі Посполитої – в тому числі й на українських землях. У 1574 р. перший єзуїтський колегіум на українських землях було відкрито в Ярославлі на Галичині, який закінчив Б. Хмельницький. У Вільні розпочне роботу єзуїтський колегіум, якому 1578 року надають статус академії і очолює її професор Мелетій Смотрицький – син видатного релігійного діяча й вченого, першого ректора Острозької академії Герасима Смотрицького з Поділля. На цей час у ній уже отримали освіту 600 учнів, котрі репрезентували найкращі білоруські, литовські та українські сім'ї. Згодом відкриваються колегіуми у Несвижу – 1584 р., Луцьку – 1604 р., академія у Львові – 1608 р., коштом наведеного єзуїтами на католицтво останнього з князів Слущких; 1612 р. – колегіуми в Кам'янці за сприяння Яна Прохницького – русина за походженням; в Острозі – 1624 р., фундаторка – Анна-Алоїза Ходкевич, онука Костянтина Острозького, яка згодом ліквідувала Острозьку академію; школи у Фастові – 1625 р., Києві у Видубецькому монастирі – 1625 р., яку перед самою Хмельниччиною перетворили в єзуїтський колегіум. Такий же заклад пізніше відкрили у Софіївській церкві. У середині XVII ст. на теренах Речі Посполитої, зокрема й українських землях, будуть діяти 32 колегіуми середнього і вищого рівнів. Третина із них – тринадцять – знаходилися в Україні [27, с. 140–141].

Натомість, традиції державної доброчинності доби Київської Русі продовжили у XVII – першій половині XVIII ст. П. Сагайдачний, І. Самойлович, І. Мазепа, а також інші українські гетьмани, полковники й старшини, яким вистачало національної й політичної свідомості, чеснот, снаги, часу й коштів на справи богоугодні, зокрема – піклування про свій народ й особливо знедолених.

Національно-визвольний рух українського народу протягом XVI – XVII ст. спричинив процес переструктурування суспільства. На авансцену історії вийшли не купці, промисловці й підприємці, як у Західній Європі, а козацтво. Проте, і в Україні в цей час зростала роль міст, особливо з магдебурзьким правом самоуправління, і торгово-промислових верств їх населення, а відповідно, участь у громадських справах, зокрема, й доброчинного характеру.

Натомість, мусимо зауважити, що торговельно-промислова верства України часів означеного періоду була незначною і в жодному разі не набула такої ваги і статусу, як західноєвропейська, поступившись місцем козацтву. Цю своєрідність українських історичних реалій маємо враховувати, простежуючи генезу національної доброчинності й акцентуючи її унікальність. Україна у цей історичний період була батьківщиною «козацького народу», який вів жорстоку боротьбу з ворогами за православну віру, землю й свободу.

Особлива роль в розвитку національної доброчинності належала релігійно-громадським об'єднанням – братствам, діяльність яких ожила наприкінці XV–XVI ст. у відповідь на глибокий внутрішній розлад церковного та релігійного життя, невільничу залежність його від влади польської шляхти, реальну загрозу існуванню української церкви в оточенні римо-католицької церкви, що загрожувало неминучій латинізації обряду, полонізації і денационалізації українства.

Доброчинність, наголошував І. Огієнко, була одним з головних завдань різнобічної діяльності братств.

Вони опікувалися долею бідних, знедолених, хворих, калік, старих, дітей-сиріт, удів, подорожніх, надаючи їм посильну допомогу у власних шпиталях-притулках, найманих будинках, церквах і монастирях, лікуючи їх, збираючи для них продукти харчування, одяг, кошти в дні ярмарків та інших релігійних і господарських заходів [34, с. 128].

Церковні братства виступили єдиною реальною громадською силою в обороні прав православної церкви, моральному й релігійному вихованні священнослужителів і нових поколінь світських й духовних людей, збереженні й розвитку української культури і національного змісту життя. Вони створили на власні кошти систему братських монастирських і парафіяльних шкіл з греко-латинською програмою і методами навчання у Львові, Вільно, Острозі, Перемишлі, Бересті, Рогатині, Замості, Дубно, Ярославі, Києві, Луцьку, Немирові, Кременці, Вінниці, Дрогобичі, Стрию, Кам'янець-Подільському та багатьох інших містах України. За статутом у них навчалися діти усіх станів, а сироти й з бідних родин – безкоштовно [22, Т. 2, с. 555, 559–561]. «Багаті перед бідними в школі нічим не можуть бути вищими, як тільки навчанням», – зазначалося у статуті «Права школи Греко-латинослов'янської Луцької» [30, с. 206–207]. Окремі початкові братські школи, такі як Львівська, Луцька, Київська згодом стали навчальними закладами вищого типу.

Братства, усвідомлюючи всю силу поширення знань серед населення, створили на власні кошти друкарні у Львові, Вільно, Києві, Могильові та інших містах, у яких було написано й видано багато релігійної (апостол, часослов, псалтир, Євангелія, проповіді, мінеї й троеди, требники тощо), педагогічної (букварі, граматики, словники, праці з поезії, драматургії, риторики, арифметики, філософії), а також світської літератури. Друкарня Львівської братської школи протягом XVII – першої чверті XVIII ст. видала 34237 букварів, 500 граматик, 200 примірників педагогічного твору «О воспитании чад» (1602 р.). У друкарні до кінця XVIII ст. було надруковано 137 назв книжок [30, с. 206]. Київське братство й козацтво пожертвували кошти на створення у 1615–1616 роках братської школи на Подолі і друкарні. Вони ж сприяли архимандриту Києво-Печерського монастиря Єлисею Плетенецькому в закупівлі у Стратині друкарні й перевезенні її до Києва, а також будівництву в маєтку монастиря у Радомишлі паперової фабрики [30, с. 209]. Друкарня Києво-Печерської лаври працювала без перерви протягом 1616–1917 рр. незважаючи на неодноразове пограбування обладнання, кадрів і матеріалів й заборони російськими колонізаторами. Вона лише протягом 1616–1648 рр. видрукувала не менше 72 книги обсягом 3765 аркушів [22, Т. 2, с. 615].

Друкарні Львівського, Віленського і Київського братства були чи не єдиними постачальниками релігійної і світської літератури для церков, монастирів і світських установ слов'янського світу Східної Європи, зокрема й Московії протягом XVII–XVIII ст.

Колоніальна політика Польщі, зокрема примусове навернення православних до католицької церкви, спричинили руйнацію замкових укріплень, монастирів і церков Києва й загалом розладу в діяльності митрополії. У 1605 р. міська рада організувала безкоштовну відбудову замку після пожежі, а 1611 р. встановила ктиторське право міщан на церкви: Борисоглібську, Воскресінську,

Миколи Доброго, Миколи Притиска, Успіння Богородиці Пирогощі, Святої Пречистої Десятинної та ін. Урядники магістрату й заможні громадяни жертвували кошти на притулки для знедолених, реставрацію церков й освіту. Київський війт, ктитор Михайлівського Золотоверхого монастиря Семен Мелешкович заповів братії село Юрівку на річці Віта, а шпиталю Святої Трійці у Печерському монастирі свій дім і село Чатанове на Десні. Війт Ф. Ходика і члени київського магістрату своїм коштом відбудували соборну церкву Успіння Богородиці Пирогощі на початку XVII ст. Заможні кияни Д. Суботович, М. Мачоха, В. Камонецький, Ф. Кобудський, П. Ложойд, І. Кухмиста, К. Мефедович і С. Мацовка пожертвували 108 польських злотих у 1635 р. на реставрацію церкви Святої Пречистої Десятинної [4, с. 195–199].

Доброчинність ієрархів української церкви була спрямована також на обмеження впливу католицизму на шкільну освіту, що прагнув знищити її православну форму, національний зміст і характер. Священик Київської Воскресенської церкви Йов Борецький у 1617 р. купив на Подолі будинок за 500 польських злотих і влаштував у ньому школу [20, с. 517]. Коштами П. Могили – архімандрита Києво-Печерського монастиря (1627 р.), а з 1633 р. – Київського митрополита, був частково відбудований, занедбаний уніатами Софіївський собор, розпочаті роботи щодо зміцнення первісного фундаменту і останків мурів для нової будови трибальної і тризубної Десятинної церкви, якою вона була до руйнування. Він організував реставрацію церков: Трисвятительської, Михайлівської, монастирів Видубицького і Спаса на Берестові [21, с. 502–503]. У 1631 р. архімандрит відкрив Лаврську школу з навчальним процесом на зразок єзуїтських колегіумів. Під тиском Київського братства і козаків він у 1632 р. об'єднав братську і лаврську школи в колегію, що згодом стала називатися Києво-Могилянська академія – визначний центр підготовки релігійних і світських науково-педагогічних кадрів у Східній Європі [30, с. 211–212].

Вагома роль у розгортанні доброчинності належить козацтву, яке сповідує християнські цінності, піклувалося про їх збереження, розвиток освіти й надання допомоги знедоленим, хворим, калікам і старим. На кошти запорізького козацтва була збудована у 1576 р. перша церква, школа і шпиталь при Самарському Пустинно-Миколаївському монастирі – духовному і культурному центрі на території Вольностей Війська Запорізького Низового [52, с. 30, 57; 60, Т. 1, с. 452–453].

Школи і шпиталі для навчання дітей, лікування хворих і помешкання бездомних старих козаків існували майже при всіх церквах у селах, слободах, зимовниках і хуторах. Про високий рівень грамотності козаків свідчить Д. Яворницький у «Сборнику материалов» виданому в Санкт-Петербурзі 1888 року. У 1799 р., після ліквідації російським царизмом Запорізької Січі, коли козаки присягалися на вірність цариці Катерині II, із 69 чоловіків, які прибули на присягу, 37 знали грамоту, а 32 ні [60, Т. 1, с. 453].

Підтвердженням козацької доброчинності став вступ 1620 р. до складу Київського братства гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного із Військом Запорозьким і надання йому матеріальної та моральної підтримки й заступництва. Сам гетьман пожертвував значні кошти на будівництво Богоявленської церкви у Києві [42, с. 11].

Особливою опікою козаків були оточені шпиталі, де доживали свій вік скалічені, старі, самотні запорожці, й заліковували рани ті, хто продовжував боротьбу з ворогами. У Трахтемирівському монастирі було створено козацький шпиталь привілеєм короля Стефана Баторія у 1578 р., за заслуги козаків у московській війні. Коштом Запорізького війська й українського козацтва утримувалися шпиталі для хворих і поранених у Межигірському, Самарському Пустинно-Миколаївському, Братському та Мотронинському монастирях. Заможні козаки нерідко відписували церкві й монастирям своє нажите майно у війні [44, с. 24, 26].

Постання козацької держави, очолюваної Б. Хмельницьким, відкрило нову сторінку в історії доброчинності українського народу. Гетьман затвердив уже існуючі привілеї благодійних установ – монастирів, притулків, шпиталів, а також сприяв доброчинності козацтва, магістратів, ремісничих цехів, міщан. Протягом 1649–1650 рр. він видав низку універсалів про створення музичних цехів, надання пільг купцям, міщанам, зокрема і Ніжина на Чернігівщині, що сприяло розвитку економіки й культури українського народу [41, с. 8]. У середині XVII ст. коштом гетьмана були збудовані церква в Суботові й будинок з поєднанням ужиткової й замкової архітектури [21, с. 504–505].

Довготривала національно-визвольна боротьба народу спричинила появу в селах і містечках великої чисельності вдів, дітей-сиріт і калік. Згідно з християнською мораллю, традиціями і звичаями українців покривджених долею ніхто не смів ні в чому неволити чи принижувати: «Вдовині й сирітські сльози камінь лупають» – говорили в народі [50, с. 254].

Син антіохійського патріарха Макарія III Павло Халебський (Алеппський), подорожуючи з батьком у 1654–1656 рр. через Україну до Москви і назад, у своєму щоденнику занотував, що «... у цій країні, тобто у козаків, безліч вдів та сиріт, бо відколи появився гетьман Хміль, і досі не припинялися страшні війни. Упродовж усього року, вечорами, як зайде сонце, ці сироти ходять попід хати просити милостиню, співаючи хором гімни Пресвятій Діві, й так пречудово, що той спів полонить душу навіть на великій відстані. За свій спів вони отримують з кожної хати милостиню грішми, хлібом, іншим харчем або чимось таким, що придатне для прожиття, поки не закінчать навчання» [53, с. 26].

У місті Корибутове Прилуцького полку на Чернігівщині після освячення Макарієм III «... розкішної, великої, високої церкви, шойно збудованої...» і поименування в честь Святого Миколая, він запише у щоденнику: «Знай, читачу, що по всій країні козаків, у кожному місті й кожному селі... збудовано для їхніх бідняків і сиріт притулки, знадвору на цих будинках висить безліч образів. Хто до них навідується, подає милостиню – не так, як у країні волохів та молдаван, де вони жебрають по церквах і заважають людям молитися, через те що їх багато; а скільки в країні козаків нещасних, один Усевишній Бог відає; це здебільшого осиротілі діти, голота; здається найжорстокіше серце сповниться співчуття, як погляне на них» [53, с. 212–213].

Руйнація Української гетьманської держави, створеної Б. Хмельницьким, загострила соціальний конфлікт між багатими і бідними козаками й селянами, що спричинило страшне спустошення матеріального і духовного життя українського народу.

Натомість, на думку О. Оглобліна, доба руйнації державності й матеріальних і духовних підвалин людського життя дала поштовх для активного пошуку релігійними діячами, вченими, зокрема філософами, митцями, представниками світської влади, напрямів, форм і засобів не лише збереження, а й подальшого розвитку національної культури, як одного з головних чинників відродження державності [35, с. 18].

Гетьман Іван Самойлович (1672–1687) саме в цей період продовжує у кращих традиціях української доброчинності будівництво у Густинському монастирі біля Прилук двох церков: п'ятибання хрещату Троїцьку і тризубноуднонавну Трапезну у стилі українського бароко. 1682 р. його коштом було започатковано будівництво Спаської церкви у Мгарському монастирі біля Лубен, котре завершили у 1694 р. за гетьманування І. Мазепи [21, с. 511]. Доброчинність Самойловича підтримувала козацька старшина і діячі церкви, як, наприклад, полковник чернігівський, згодом генеральний обозний Василь Дудін–Борковський, Чернігівський архієпископ Лазар Баранович, ігумен Лубенського Мгарського монастиря Макарій Русинович та інші. Серед них, безперечно, був і найближчий помічник та дорадник Самойловича – генеральний осавул І. Мазепа [35, с. 18].

Українське суспільство другої половини XVII – XVIII ст. до певної міри споріднене із життям народів Центральної і Західної Європи, не могло не зазнати впливу ідей епохи Відродження зумовлених зародженням товарного виробництва, що спричинило появу нової ідеології і культури, нового світогляду – Гуманізму й Просвітництва. Саме ці процеси спричинили бурхливий розквіт меценатської діяльності й доброчинності в Європі й Україні за гетьманування І. Мазепи.

Образне втілення цих ідей яскраво виражене в архітектурі соборів: Троїцького – головному храмі Чернігівського Троїцько–Іллінського монастиря (1069 р.) – зведеному зусиллями архієпископа Лазаря (Барановича) та коштом І. Мазепи в 1679–1695 рр. Мгарського монастиря (1684–1692) у Лубнах Богоявленського Братського (1690–1693) та Микільського (1690–1696) монастирів у Києві також збудованих на пожертву гетьмана [28, с. 198, 282; 19, Т. 10, с. 526]. Ці величні культові споруди спонукали правителів і народ до усвідомлення необхідності зміцнення й централізації влади, до відродження великої держави, яку мали їх предки, здатної захистити Україну від загарбників.

На кошти І. Мазепи й із скарбниці гетьманської держави була збудована «перлина поміж усіх п'ятибаних церков українського бароко» – церква Всіх Святих на «економічній» брамі Печерської лаври (1696–1698). За участі київського митрополита П. Могили й пожертв гетьмана була реставрована будівля й оформлено стінопис, збудованої ще у 1106 р. князем Святополком Давидовичем Чернігівським, Троїцької церкви над головними ворітьми Києво–Печерської лаври. Протягом 1690–1708 рр. завдяки І. Мазепі й митрополиту В. Ясинському було перебудовано у стилі бароко в Києві – собор Святої Софії, домініканський костіол на Подолі, Петропавлівську церкву та оновлено собор Успіння Божої Матері Печерської лаври, а на будівлі Кирилівської церкви збудовані чотири наріжні бані й пишній причілок на фасаді [21, с. 514–515; 28, с. 194]. На будівельні й реставраційні роботи у Києво–Печерській лаврі гетьман виділив понад мільйон злотих

Великі пожертвування І. Мазепою церквам і монастирям євангелій, чаш, митр, риз. У Чернігівському Іллінському монастирі гетьман прикрасив срібним кіотом ікону Божої Матері, а у побудованій його коштами кам'яній дзвіниці Борисоглібського монастиря встановили придбаний ним дзвін [46, с. 182–183].

Гетьман, завдяки величезним природним і матеріальним ресурсам України, працюютому народу був одним із найбагатших і освічених людей Європи, глибоко обізнаний з національною і європейською культурою. Його прагнення до успадкування великокнязівської влади доби Київської Русі, втілення ідеї української державності, за умов колоніального гноблення України з боку Росії і Польщі, знайшли яскраве вираження у доброчинності й меценатській діяльності спрямованих на збереження і розвиток національної поезії, образотворчого мистецтва й архітектури.

Більшість пам'яток світського будівництва не збереглося у своєму первісному вигляді, зокрема будинок Київської академії (1703–1704), будинок Київської ратуші (1697) і славнозвісний мур Києво–Печерської Лаври з його брамами та вежами [21, с. 515–516].

Доброчинність мазепинської доби сприяла розвитку в Україні церковного і світського малярства, різьбарства і граверства. Мазепа увійшов в історію України як славний продовжувач вітчизняних традицій меценатства. Він опікувався діяльністю священнослужителів церкви, освітою, наукою, літературою і мистецтвом. За його покровительства В. Ясинський і Й. Краковський були обрані на посаду київських митрополитів, а Ф. Углицький – єпископа Чернігівського, С. Яворський і Ф. Прокопович стали провідними діячами Києво–Могилянської академії, а згодом Московської церкви й Російської імперії. Патронатом гетьмана з'явилася плеяда видатних українських теологів і письменників: Д. Туптало, А. Стаховський, І. Максимович, І. Величковський та ін. Для написання Д. Тупталом «Житіє Святих» Мазепа купив у Гданську голландське видання Іоанна Болланда за 100 талерів і 40 злотих, а також сприяв виданню протягом 1689–1705 рр. у чотирьох томах 12 книгах [22, Т. 3, с. 578; 46, с. 178].

Гетьман всіляко піклувався про розвиток освіти. Києво–Могилянській академії щорічно виділялося із казни держави 1000 злотих [55, с. 65]. Його коштом були придбані та подаровані бібліотеці книги, рідкісні рукописи, засновані стипендії для студентів [17, с. 78].

Підсумовуючи доброчинність і меценатську діяльність І. Мазепи відомий львівський дослідник М. Возняк знайшов у Бібліотеці Оссолінеуму й оприлюднив документ, у якому зафіксовано видатки з державної казни і пожертви гетьмана на різні благодійні цілі. У документі, що був складений призначеною Карлом XII після смерті І. Мазепи комісією для вирішення суперечки щодо його спадщини зазначалося: «Не доказуємо чогось протилежного й не перечимо, що ясновельможний гетьман мав доходи тільки для своєї особи, але знаємо також добре, що він розкинув і видав їх щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів, на милостині, на позолочення бані Печерської церкви і на відбудову її монастиря св. Сави в Палестині. Промовчуємо багато побожних і милостинних учинків згаданого гетьмана, не можемо того одного поминути мовчанкою, що він саме перед теперішнім повстанням – уже другий рік минає –

вислав до Гробу Спасителя на гору Синай, на св. гору Афон і до інших св. місць Палестини тридцять тисяч дукатів» [6, с. 20]. Цитований документ завершується наступними рядками: «Не могла старшина підрахувати щедрих пожертв Мазепи на милостині монастирям, церквам, митрополитам, архієпископам, єпископам, архімандритам та іншим духовним із Греції, Палестини, Молдавії, Волощини, Сербії, Болгарії, Польщі й Литви, на Україні чужинцям, духовній старшині, різним церквам, українським монастирям, ченцям, студентам і бранцям, але знала, що за 23 роки свого гетьманства давав Мазепа щороку 1.000 золотих на Київських бурсаків і 500 золотих Густинському монастиреві.

За душу покійного гетьмана роздав монастирям, і церквам руками канцеляриста Войцеховича 20.000 золотих, за визволення кн. Четвертанського 3000 золотих, на запис Печерському монастиреві 180.000 імперіалів» [6, с. 21].

Доброчинність і меценатство І. Мазепи сприяли збереженню і розвитку культури українського народу, що стало вагомим чинником формування його національної і політичної свідомості й подальшій боротьбі за відродження державності.

Піклування про нужденних і моральний стан суспільства було притаманне козацькій старшині доби правління І. Мазепи. На пожертви полковників Миклашевського і Герцика були збудовані, відповідно, Георгіївський собор Видубицького монастиря і церква Воздвиження в Ближніх печерах [8, с. 128–129; 40, с. 265]. Меценатом багатьох київських філософів, поетів і художників був небіж гетьмана Іван Обідовський [28, с. 186; 31, с. 128–129].

Гетьмани Лівобережної України доби тотального контролю і підпорядкування їх діяльності Малоросійській колегії жертвували кошти переважно на будівництво культових споруд: Іван Скоропадський на зведення сімейного монастиря у селі Гамалія біля Глухова; Данило Апостол – на Спасо-Преображенську церкву в Сорочинцях (1732 р.) на Полтавщині.

Доброчинність і меценатство було притаманне родині Олексія і Кирила Розумовських. На їх кошти були зведені церкви: Воскресінська (1803 р.) в Батурині, Глухові, Лемешах, Почепі. Їм ми завдячуємо й поставі Андріївської церкви (1749–1754 рр.) за рішенням цариці Єлизавети [40, с. 266–267; 51, с. 154]. Кирило Розумовський, будучи гетьманом Лівобережної України, фінансував будівництво собору Різдва Богородиці в Козельці та Миколаївської церкви [21, с. 523]. Його ж коштом була відкрита лікарня в Батурині на 15 ліжок [58, с. 49].

Серед козацької старшини останніх років існування Лівобережної гетьманської України доброчинністю прославився генеральний хорунжий Микола Ханенко. Він опікувався станом церков і монастирів на Стародубщині, виділив кошти на будову церкви в селі Городище, надавав допомогу школам підручниками й посібниками, переписував рукописи, перекладав з латини [54, с. 18–19].

Відомий український вчений О. Лазаревський стверджував, що у 40-х роках XVIII ст. в 1099 поселеннях 7 полків Лівобережної України діяли при церквах на кошти козацької старшини, громади й духовенства 866 шкіл і 589 шпиталів [26, с. 82–89]. Проте, автор не врахував кількість цих закладів ще у трьох полках гетьманської держави: Київському, Стародубському і Гадяцькому.

За даними Б. Біляшівського загальна кількість шкіл на Лівобережній Україні в 40–50 роках становила 1488 [5, с. 255].

Заслугує поваги доброчинність ремісничих цехів, яким належала вагома роль в економічному, соціально-культурному й духовному житті середньовічного українського міста. Їх благодійницькі наміри були зафіксовані у цехових статутах і виконувались, як свідчать джерела.

Високу оцінку доброчинності українців дав аташе французького посольства в Петербурзі, історик Ж. Б. Шерер. У своїй праці «Анали Малої Росії, або історії запорожських та українських козаків, чи Малої Росії: від їх початків до наших днів, у супроводі скороченої історії козацьких гетьманів і відповідних документів» (Париж, 1788) він писав, що «... це незвичайно багата країна...», а її мешканці «... рослі, сильні люди, привітливі й гостинні...». Він стверджує: «У Малоросії при кожній церкві, без винятку, є лікарні або лазарет, залежно від її прибутків. Найперше, чого вчать молодь, це є повага й шана до людей похилого віку» [43, с. 168–169].

Традиції національної доброчинності у першій половині XIX ст. й меценатства в Україні на західних землях підтримувала Греко-католицька церква; у Наддніпрянській Україні тотально підпорядкована Москві Українська церква, яка втрачала риси національної, перетворюючись на знаряддя русифікації та інструмент провадження у маси імперської ідеології. Розформування українського козацтва, поділ на губернії, ліквідація національної системи освіти та інші колоніальні заходи царизму свідчили про його прагнення ліквідувати, зокрема й засобом асиміляції, українську націю. За цих обставин доброчинність народу проявлялася у дрібних порівняно з попередніми періодами, жертвах російського дворянства українського походження, котре мало ще повагу й співчуття до історії та культури рідного народу.

Вірний слуга Російської імперії український старшина, дипломат і державний діяч О. Безбородько, прагнучи слави щедрого мецената заповів кошти на створення в Ніжині навчального закладу: «Із прибутків моїх відкладати перші п'ять років десять тисяч для виплати різних боргів, а згодом по двадцять тисяч протягом восьми років, вносячи їх в ломбард, а із цієї суми зібрати прибутки на утримання притулків для старих і калік...» [9, с. 647]. Після смерті канцлера все його майно успадкував брат граф І. Безбородько, який в проханні до царя Олександра I просив дозволу на будівництво гімназії, а також заявив, що виділив земельний участок з садом і щорічно буде вносити 15 тис. руб. і нерухоме майно вічно на її утримання. 4 вересня 1820 р. в Ніжині, де мешкало понад 14 тис. людей, була відкрита Гімназія вищих наук князя Безбородька, на що родина Безбородьків витратила 125 тис. руб. Онук Безбородьків граф О. Г. Безбородько передав закладу бібліотеку свого діда Іллі Безбородька, що налічувала 2500 томів і на обладнання аудиторій 20 000 руб. [41, с. 31–32, 34–35, 39–40].

На початку XIX ст. центром доброчинності став Київ. В імперській Росії не було іншого такого міста, де б так активно створювалася система доброчинних закладів. Митрополити Київські і Галицькі були найбагатшими архієреями в Російській церкві. Київська митрополія, монастирі і церкви створювали і утримували притулки для престарілих і бездомних, лікарні для хворих.

Зразки вражаючої любові до ближнього проявили митрополити Євгеній (Болховитинов) і Філарет (Амфітеатров). За їх правління богодільня Києво-Печерської лаври, що діяла з 1058 р. перетворилася у містечко доброчинності в якому функціонувала лікарня, безкоштовний притулок і скромний «пансіон» для нужденних прочан, де вони мешкали і харчувалися протягом двох тижнів. У середині XIX ст. в зимовий час у Лаврі щоденно харчувалися не менше 300 людей, а в теплі місяці – більше двох тисяч [29, с. 42].

Особливу увагу до знедолених виявив митрополит Філарет. Хворі та убогі, каліки в чергах до його резиденції завжди отримували допомогу. За його правління на Київщині з'явилися сотні нових храмів [37, с. 25].

Історичним осередком міщанської доброчинності був київський Поділ. На кошти міщанського середовища Подолу, братств тут при цехах і церквах діяли школи, богадільні, притулки для сиріт, бездомних і калік. Парафіяни подільських церков збирали також кошти для допомоги нужденним, розподілом яких займалася особлива рада, до якої входили найбагатші й найавторитетніші міщани.

До остаточної колонізації українського народу вагоме місце у піклуванні про убогих, знедолених, калік, сиріт і вдів належало сільським і міським громадянам. Вдовам допомагали вести господарство, потерпілим від пожеж і стихійних лих продуктами харчування, одягом будівельним матеріалом, влаштовували толоку для зведення нового житла.

Ліквідація царизмом українського козацтва і відміна у 1834 р. магдебурзького права, зруйнували основи демократичного самоврядування і соціальної церковно-громадської опіки членів суспільства в країні.

Вагомою передумовою цих процесів став імператорський указ 1775 р. «Про установи для управління губерній», що передбачав вирішення соціальних проблем через створення Приказів громадської опіки, які за кошти від господарської діяльності створених ними закладів, фінансових операцій, на пожертви дворян і поміщиків мали влаштовувати й утримувати притулки для дітей-сиріт, невиліковно хворих і божевільних, лікарні, народні школи, вирішувати інші проблеми найбільш вразливих представників різних верств суспільства. Згідно указу створювалися органи дворянської опіки й міські сирітські суди, які під контролем держави мали піклуватися про нужденних представників дворян, купців, міщан і вільних селян [38, с. 271].

У першій половині XIX ст. триває започаткований владою перехід від церковно-громадської до державно-громадської форми і змісту доброчинності. Благодійницькі заходи імперської влади мали формальний характер і за відсутності системи міського самоврядування не мали ефективних наслідків. Прикази громадської опіки отримували незначні кошти, що розкрадали й використовували на комерційні нецільові справи. Становище лікарень, будинків для дітей-сиріт, які втратили статус стаціонарних, притулки для калік, бездомних і старих людей було жакхливим. Відомий дослідник означеної проблеми А. Макаров вважає, що братська доброчинність, яка діяла зокрема у Києві до відміни магдебурзького права у 1834 р., коли рухнула вся система міського самоврядування з її цеховими структурами, була успішним, вагомим і окремим різновидом допомоги убогим і знедоленим [29, с. 42–45].

Тотальний контроль імперської влади за діяльністю і створенням нових доброчинних товариств, феодально-кріпосницька система суспільно-політичного і економічного життя в Росії не сприяли опіці нужденних. Благодійні товариства засновані протягом 30–40-х років у Києві, Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Одесі, Харкові та інших містах України, а також неофіційні громадські організації допомоги бідним не могли вирішити глибоких соціальних проблем імперії [44, с. 44; 16, с. 128–129].

Натомість, в Україні ще до скасування кріпацтва окремі підприємці, купці й інтелігенція створюють прецедент національної доброчинності. На початку 1820-х років цукрозаводчики і купці брати Яхненки разом з Ф. Смиренком організували торговий дім «Брати Яхненки та Смиренко», який здобув великий капітал на торгівлі худобою і зерновими, виробництві цукру-рафінаду, устаткування для цукрових заводів і цільно-металевих кораблів. Протягом життя родини підприємців займалися доброчинністю. Торговий дім у голодні 1830-ті роки кілька місяців годував близько 10 тис. нужденних. У містечку Городище на кошти власників фірми було збудовано робітничі селище з будинками для працівників цукрового та машинобудівного заводів, газовим освітленням, школою, лікарнею, церквою і театром. Родини Яхненків і Смиренків жертвували значні кошти на розвиток української національної культури [19, Т. 10, с. 767–768].

Родина Тарновських, зокрема, Василь Васильович (старший) – переконаний противник кріпацтва, член Чернігівського губернського дворянського комітету «з улаштування й поліпшення побуту поміщицьким селян», заснував народну школу, де разом із синами навчав селянських дітей грамоті, поклав початок колекціонуванню творчої спадщини Т. Шевченка. Й сьогодні нащадки роду Тарновських, створивши міжнародне товариство «Друзі Качанівки», сприяють відродженню славних традицій своїх великих предків [19, Т. 10, с. 36].

Нащадок роду Ханенків – почесний опікун Новгород-Сіверської гімназії Григорій Ханенко 1849 р. організував акцію зібрання пожертвувань для бідних учнів, за що отримав подяку Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора Д. Бібікова [57, арк. 123в].

Особливі заслуги у наданні добровільної допомоги соціально знедоленим та матеріально незабезпеченим людям належали родині Терещенків. Глухівський міщанин Артемій Терещенко та його сини Микола і Федір ще до ліквідації рабського кріпацтва (1861 р.) на власні кошти відкрили школи, лікувальні заклади, притулки для дітей і людей з фізичними вадами, будували храми, здійснювали значну меценатську діяльність. Микола Терещенко за життя пожертвував понад 5 млн. руб. на доброчинність. Із них 1,5 млн. – Глухову і понад 2,5 млн. – Києву [19, Т. 10, с. 60].

Скасування кріпосного права спричинило розвиток товарного виробництва і лібералізацію суспільного життя й, відповідно, появу значної чисельності заможних підприємців, купців, які за активної участі ліберальної інтелігенції розгортали доброчинність на релігійно-моральних, прагматичних й національних засадах.

Створення у 1864 р. земських та міських органів самоврядування і передача їм функцій опіки соціально

незахищених громадян призвело до ліквідації Приказів громадської опіки [39, Т. 39, Отд. 1, № 40457, с. 2; № 40458, – с. 21].

Підсумовуючи, слід зазначити, що доброчинність XV–XVI ст. засвідчила інтенсивний процес покатоличення української еліти, котрий спровокував створення католицьких храмів і єзуїтських шкіл коштом ополчених українських князів і шляхетських родів. Вона перетворилася у знаряддя непримиренної, гострої, ідеологічної боротьби, котра точилася у сфері духовної культури, зокрема релігійному житті.

Протягом XVII – XVIII ст., коли український народ зазнав великих жертв у боротьбі за національне визволення і відродження державності, важливу роль у піднесенні духу доброчинності, моральності суспільства, особистих починів і громадської самодіяльності відігравали козацтво і релігійно–громадські об'єднання – братства. Козацькі гетьмани і старшини, релігійні діячі й громади, надаючи соціальну допомогу знедоленим, захищали національно–культурні й релігійні інтереси українців, їх право на свободу, культуру і власну державу.

Україна наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. опинилася в юридичному й традиційному і культурному полі загальноімперської благодійності, державні та приватні заходи відповідного змісту поширилися і на її територію. Імперська доброчинність рідко коли мала ідеологічно–нейтральний, виключно суспільний моральний характер, що стимулювало втрату українством національно–культурної ідентичності.

Список використаних джерел

- Абрамович Д. Києво–Печерський Патерик. – К., 1991. – С.46–49.
- Багацький В., Голод І. Меценатство в Україні (IX – XVIII ст.) // Українська культура. – 1993. – №11–12. – С.2–5.
- Бердяев Н. Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии // Русская философия собственности. – СПб., 1993.
- Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008.
- Біляшівський Богдан. Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій // Укр. археографічний щорічник. – К.; Нью–Йорк, 2002. – Вип.7.
- Возняк М. Документ меценатської діяльності І. Мазепи знайдений в Бібліотеці Оссолениуму // Пам'ятки України. – 1991. – №6. – С.20–21.
- Гай–Нижник П. Князні та княгині Руси–України (X – XIV ст.) // Новий погляд. – 2012. – 13 липня.
- Гончар П., Тимофійко В., Миклашевський Г. Георгій Миклашевський: «Мій предок збудував храм Божий, а не відомчий архів!» // Пам'ятки України. – 1996. – №3–4. – С.128–129.
- Григорович Н. Канцлер князь А. А. Безбородько в связи с событиями его времени. – СПб., 1881. – Т.11.
- Грушевський М. С. Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991.
- Грушевський М. С. Історія України–Руси. В 11 т. 12 кн. – Т. VI. Життя економічне, культурне, національне XIV – XVII віків. – К., 1995.
- Грушевський М. С. Культурно–національний рух на Україні XVI – XVII віці. – Київ – Львів, 1912.
- Дмитрієнко М., Ясь О. Доброчинність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. – 1994. – №6. – С.114–136.
- Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – XX ст.) // Укр. істор. журнал. – 2005. – №4. – С.160–174.
- Донік О. М. Микола Артемійович Терещенко: підприємець, громадянин, благодійник, суспільний діяч // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка: Історія. – 1999. – Вип.45. – С.10–14.
- Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004.
- Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – К., 1996.
- Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – Т.1: А–В. – 2003; Т.2: Г–Д. – 2004.
- Енциклопедія історії України: У 10 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2013. – Т.10: Т–Я.
- Закревський Н. В. Описание Киева. – Москва, 1868. – Т. 1, 2.
- Історія української культури. За загал. ред. І. Крип'якевича. – К., 1994.
- Історія української культури. У 5 т. – Т.1. Історія культури давнього населення України. – К., 2001; – Т.2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001; – Т.3. Українська культура другої половини XVII – XVIII ст. – К., 2003.
- Ковалинский В. В. Меценаты Киева. – 2-е изд. – К., 1998.
- Ковалинский В. В. Семья Терещенко. – К., 2003.
- Культура і побут населення України. Навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – 2-е вид. доп. та перероб. – К., 1993.
- Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. / Основа. – 1862. – №5. – С.82–89.
- Луценко А. Метаморфози української еліти (1569–1649). – К., 2000.
- Макаров А. М. Світло українського бароко. – К., 1994.
- Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. – К., 2002.
- Марченко М. І. Історія української культури. 3 найдавніших часів до середини XVII ст. – К., 1961.
- Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997.
- Мицько І. З. Острозька слов'яно–греко–латинська академія (1576–1636). – К., 1990.
- Новий Заповіт. З додатками Псалмів. Новий переклад Рісорт. – Мінськ: Белорус. Домпечати, 1992.
- Отієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви. У 2 т. Т. 1 і 2. – К., 1993.
- Оглоблин О. Гетьман І. Мазепа і духовне життя України // Пам'ятки України. – 1991. – №6. – С.16–21.
- Павленко Сергій. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – 2-ге вид. – К., 2009.
- Перерва Володимир. Шаліївка та Терешки. З православної минувшини. Історичний нарис. – Біла Церква, 2007.
- Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1. – 1775. – Т.20. – №14392.
- Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – 1864. – Т.39. – Отд.1 – №40457; №40458.
- Попович М. В. Нарис історії культури України. 2-е вид. виправлене. – К., 2001.
- Самойленко Г. В. Николай Гоголь и Нежин. – Ніжин, 2008.
- Сенченко Н., Тер–Григорян–Дем'янюк Н. Києво–Могилянська академія. Історія Києво–Братської школи (1586–1620). – К., 1998.
- Січинський В. Ю. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К., 1992.
- Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998.
- Ступак Ф. Я. Прикази громадської опіки в Україні. – К., 2002.
- Таїрова–Яковлева Т. Г. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013.
- Таран Л. Пересопниця – столиця першокниги. Культурно–археологічний центр Волині // Слово Просвіти. – 2013. – Ч.28. – 18–24 липня.
- Українська культура: Лекції за редакцією Д. Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська. – К., 1993.
- Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ – Запоріжжя, 2002.
- Українське народознавство. За загал. ред. С. П. Павлюка, С. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів, 1994.
- Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис. – К., 2002.
- Феодосий. Исторический обзор церкви. – Екатеринослав, 1876.
- Халебський Павло. Україна – земля козаків. Подорожній щоденник / Упоряд. М. О. Рябий; Післям. В. О. Яворівського. – К., 2009.
- Ханенко А. И. Описание местностей Черниговской Губернии. – Чернигов, 1887.

55. Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. – К., 2003.
56. Хорунжий Ю. Симиренки: Платон, Василь, Софія, Левко, Володимир // Українські меценати: добродійність – наша риса. – К., 2001. – С.41–53.
57. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.442. – Оп.632. – Спр.648.
58. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990.
59. Шерер Ж. Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. – К., 1994.
60. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. – Т. 1, 2. – К., 1990.
61. Яковенко Н. Цікавий документ // Жовтень. – 1987. – Ч.2. – С.128.

References

1. Abramovych D. Kyjevo–Pechers'kyj Pateryk. – K., 1991. – S.46–49.
2. Bagac'kyj V., Golod I. Mecenasstvo v Ukraini (IX – XVIII st.) // Ukrain's'ka kul'tura. – 1993. – №11–12. – S.2–5.
3. Berdjaev N. Filosofija neravenstva. Pis'ma k nedrugam po social'noj filosofii // Russkaja filosofija sobstvennosti. – SPb., 1993.
4. Bilous N. Kyi'v naprykinci XV – u pershij polovyni XVII stolittja. Mis'ka vlada i samovrjaduvannja. – K., 2008.
5. Biljashivs'kyj Bogdan. Parafijal'ni shkoly Get'manshhyny u XVIII stolitti za materialamy polkovykh revizij // Ukr. arheografichnyj shhoričnyk. – K.; N'ju–Jork, 2002. – Vyp.7.
6. Voznjak M. Dokument mecenats'koi' dijall'nosti I. Mazepy znajdenyj v Biblioteci Ossoleniumu // Pam'jatky Ukrainy. – 1991. – №6. – S.20–21.
7. Gaj–Nyzhnyk P. Knjazhny ta knjagyni Rusy–Ukrainy (X – XIV st.) // Novyj pogljad. – 2012. – 13 lypnja.
8. Gonchar P., Tymofijenko V., Myklashevs'kyj G. Georgij Myklashevs'kyj: «Mij predok zbuduvav hram Bozhij, a ne vidomchij arhiv!» // Pam'jatky Ukrainy. – 1996. – №3–4. – S.128–129.
9. Grigorovich N. Kancler knjaz' A. A. Bezborod'ko v svjazi s sobytijami ego vremeni. – SPb., 1881. – T.11.
10. Grushevs'kyj M. S. Narys istorii' Kyi'vs'koi' zemli vid smerti Jaroslava do kincja XIV storichja. – K., 1991.
11. Grushevs'kyj M. S. Istorija Ukrainy–Rusy. V 11 t. 12 kn. – T. VI. Zhytje ekonomichne, kul'turne, nacional'ne XIV – XVII vikiv. – K., 1995.
12. Grushevs'kyj M. S. Kul'turno–nacional'nyj ruh na Ukraini XVI – XVII vici. – Kyi'v – L'viv, 1912.
13. Dmytrijenko M., Jas' O. Dobrochynnist' jak atribut gromadjans'kogo suspil'stva: istorija i suchasnist' // Rozbudova derzhavy. – 1994. – №6. – S.114–136.
14. Donik O. M. Blagodijnist' v Ukraini (XIX – XX st.) // Ukr. istor. zhurnal. – 2005. – №4. – S.160–174.
15. Donik O. M. Mykola Artemijovyč Tereshhenko: pidpryjemec', gromadjanyn, blagodijnik, suspil'nyj dijach // Visnyk Kyi'vs'kogo universytetu im. T. Shevchenka: Istorija. – 1999. – Vyp.45. – S.10–14.
16. Donik O. M. Rodyna Tereshhenkiv v istorii' dobrochynnosti. – K., 2004.
17. Doroshenko D. I. Ogljad ukrain's'koi' istoriografii'. – K., 1996.
18. Encyklopedija istorii' Ukrainy: V 5 t. / Red. kol.: V. A. Smolij (golova) ta in. – K., 2003. – T.1: A–V. – 2003; T.2: G–D. – 2004.
19. Encyklopedija istorii' Ukrainy: U 10 t. / Red. kol.: V. A. Smolij (golova) ta in. – K., 2013. – T.10: T–Ja.
20. Zakrevs'kij N. V. Opisanie Kiev. – Moskva, 1868. – T. 1, 2.
21. Istorija ukrain's'koi' kul'tury. Za zagal. red. I. Kryp'jakevycha. – K., 1994.
22. Istorija ukrain's'koi' kul'tury. U 5 t. – T.1. Istorija kul'tury davn'ogo naselennja Ukrainy. – K., 2001; – T.2. Ukrain's'ka kul'tura XIII – pershoi' polovyny XVII st. – K., 2001; – T.3. Ukrain's'ka kul'tura drugoi' polovyny XVII – XVIII st. – K., 2003.
23. Kovalinskij V. V. Mecenaty Kiev. – 2–e izd. – K., 1998.
24. Kovalinskij V. V. Sem'ja Tereshhenko. – K., 2003.
25. Kul'tura i pobut naselennja Ukrainy. Navch. posibnyk / V. I. Naulko, L. F. Artjuh, V. F. Gorlenko ta in. – 2–e vyd. dop. ta pererob. – K., 1993.
26. Lazarevskij A. Statysticheske svedenija ob ukrajskych narodnyh shkolah y gospytaljah v XVIII v. / Osnova. – 1862. – №5. – S.82–89.
27. Lucenko A. Metamorfozy ukrain's'koi' elity (1569–1649). – K., 2000.
28. Makarov A. M. Svitlo ukrain's'kogo baroko. – K., 1994.
29. Makarov A. N. Malaja jenciklopedija kievskoj stariny. – K., 2002.
30. Marchenko M. I. Istorija ukrain's'koi' kul'tury. Z najdavnyshykh chasiv do seredyiny XVII st. – K., 1961.
31. Nychyk V. M. Petro Mogyla v duhovnij istorii' Ukrainy. – K., 1997.
32. Myc'ko I. Z. Ostroz'ka slov'jano–greko–latyns'ka akademija (1576–1636). – K., 1990.
33. Novyj Zapovit. Z dodatamy Psalmiv. Novyj pereklad Picorp. – Mins'k: Belarus. Dompechaty, 1992.
34. Ogijenko I. Ukrain's'ka cerkva. Narys z istorii' Ukrain's'koi' pravoslavnoi' cerkvy. U 2 t. T. 1 i 2. – K., 1993.
35. Ogloblyn O. Get'man I. Mazepa i duhovne zhyttja Ukrainy // Pam'jatky Ukrainy. – 1991. – №6. – S.16–21.
36. Pavlenko Sergij. Zagybel' Baturyna 2 lystopada 1708 r. – 2–ge vyd. – K., 2009.
37. Pererva Volodymyr. Shalii'vka ta Tereshky. Z pravoslavnoi' mynushyny. Istorychnyj narys. – Bila Cerква, 2007.
38. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. – Sobr. 1. – 1775. – T.20. – №14392.
39. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. – Sobr. 2. – 1864. – T.39. – Otd.1 – №40457; №40458.
40. Popovych M. V. Narys istorii' kul'tury Ukrainy. 2–e vyd. vypravlene. – K., 2001.
41. Samojlenko G. V. Nikolaj Gogol' i Nezhin. – Nizhyn, 2008.
42. Senchenko N., Ter–Grygorjan–Dem'janjuk N. Kiev–Mogiljanskaja akademija. Istorija Kiev–Bratskoj shkoly (1586–1620). – K., 1998.
43. Sichyns'kyj V. Ju. Chuzhynci pro Ukrainu. Vybir z opysiv podorozhej po Ukraini ta inshykh pysan' chuzhynciv pro Ukrainu za desjat' stolit'. – K., 1992.
44. Stupak F. Ja. Blagodijni tovarystva Kyjeva (dr. pol. XIX – poch. XX st.). – K., 1998.
45. Stupak F. Ja. Prykazy gromads'koi' opiky v Ukraini. – K., 2002.
46. Tai'rova–Jakovleva T. G. Ivan Mazepa i Rosijs'ka imperija. Istorija «zrady». – K., 2013.
47. Taran L. Peresopnyca – stolycja pershoknygy. Kul'turno–arheologichnyj centr Volyni // Slovo Prosvity. – 2013. – Ch.28. – 18–24 lypnja.
48. Ukrain's'ka kul'tura: Lekcii' za redakcijeju D. Antonovycha / Upor. S. V. Ul'janovs'ka. – K., 1993.
49. Ukrain's'ke kozactvo. Mala encyklopedija. – Kyi'v – Zaporizhzhja, 2002.
50. Ukrain's'ke narodoznavstvo. Za zagal. red. S. P. Pavljuka, S. J. Goryn', R. F. Kyrchiva. – L'viv, 1994.
51. Umancev F. S. Mystectvo davn'oi' Ukrainy. Istorychnyj narys. – K., 2002.
52. Feodosij. Istoricheskiy obzor cerkvi. – Ekaterinoslav, 1876.
53. Halebs'kyj Pavlo. Ukrain'na – zemlja kozakiv. Podorozhniy shhodennyk / Uporjad. M. O. Rjabyj; Pisljam. V. O. Javorivs'kogo. – K., 2009.
54. Hanenko A. I. Opisanie mestnostej Chernigovskoj Gubernii. – Chernigov, 1887.
55. Hyzhnjak Z. I., Man'kivs'kyj V. K. Istorija Kyjevo–Mogyljans'koi' akademii'. – K., 2003.
56. Horunzhij Ju. Symyrenky: Platon, Vasil', Sofija, Levko, Volodymyr // Ukrain's'ki mecenaty: dobrochynnist' – nasha rysa. – K., 2001. – S.41–53.
57. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy v m. Kyjevi. – F.442. – Op.632. – Spr.648.
58. Chernigivshhyna. Encyklopedychnyj dovidnyk. – K., 1990.
59. Sherer Zh. B. Litopys Malorosii', або Istorija kozakiv–zaporozhciv ta kozakiv Ukrainy, або Malorosii'. – K., 1994.
60. Javornyc'kyj D. I. Istorija zaporozykh kozakiv. U 3 t. – T. 1, 2. – K., 1990.
61. Jakovenko N. Cikavyj dokument // Zhovten'. – 1987. – Ch.2. – S.128.

Kozak O., master in history, National Academy of Internal Affairs (Ukraine, Kiev), alexkozak@bk.ru

Charity in Ukraine: to the formation and development of the history of (X – the first half of XIX century)

The illuminating historical background, the main stages, the form and content of the voluntary and conscious of donations in the Ukrainian society to ensure the vital needs of the poor, the weak, the sick and orphans during the X – the first half of the XIX century. The role of the Christian Orthodox Church in the organization of new forms of support and protection of the disadvantaged, in particular charity in the

development of education in Kievan Rus, in the occupied Poland and Muscovy lands Hetman State.

Disclosed are the characteristic features of the prince, the hetman and petty charity, it differs from the folk, which was formed over the centuries mainly on a voluntary basis. The attention is focused on the charity of religious and public associations – the brotherhoods, which greatly deepened its content and national democratic traditions and contributed to the preservation and development of Ukrainian culture and national identity.

Keywords: the Ukrainian people, the Orthodox Church, charity, philanthropy, Cossacks, religious and social fraternity.

Козак А., магистр історії, Національна академія внутрішніх дел (Україна, Київ), alexkozak@bk.ru

Благотворительность в Украине: к истории становления и развития (X в. – первая половина XIX в.)

Освещаются исторические основы, основные этапы, формы и содержание добровольных и сознательных пожертвований в украинском обществе на обеспечение жизненных потребностей бедных, немощных, больных и детей сирот в течение X – первой половины XIX в. Анализируется роль христианской православной церкви в организации новых форм поддержки и защиты обездоленных, в частности благотворительности в становлении и развитии образования в Киевской Руси, на оккупированных Польшей и Московской землям, Гетманском государстве.

Раскрываются характерные особенности княжеской, гетманской и старшинской благотворительности, ее отличие от народной, которая формировалась на протяжении столетий преимущественно на общественных началах. Акцентируется внимание на благотворительности религиозно-общественных объединений – братств, которые значительно углубили ее национальное содержание и демократические традиции и способствовали сохранению и развитию украинской культуры и национальной идентичности.

Ключевые слова: украинский народ, православная церковь, благотворительность, меценатство, казачество, религиозно-общественные братства.

УДК 352.075.26:35.077(«19/20»)(477–25)

Свердлик З. М.,
викладач кафедри історії та документознавства,
Національний авіаційний університет
(Україна, Київ), zoryana-2008@yandex.ua

ОСОБЛИВОСТІ ОФОРМЛЕННЯ АРХІВНИХ СПРАВ І ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТІВ В ОРГАНАХ МІСЬКОГО УПРАВЛІННЯ КИЄВА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ І УПРАВИ)

Розглядається важливий аспект історії діловодства – формування та усталення ділових традицій в органах місцевого самоврядування. Аналізуються особливості оформлення завершених у поточному діловодстві Київської міської думи й управи справ та їхнє подальше зберігання в архіві. Акцентовується увага на групах архівних справ і документів, що супроводжували діяльність думи й управи міста Києва протягом 1870–1919 рр. Характеризуються окремі структурні елементи, з яких складалися архівні справи, та їхній реквізитний склад. Зазначається про основні реєстраційні форми, які супроводжували передачу документів з відділів управи до архіву, про описи, у яких вміщувалися переліки справ, заведених у кожному структурному підрозділі. Робиться висновок, що правила оформлення та архівного зберігання документів у думі та управі міста Києва стали продовженням закладених у ХІХ ст. норм ведення документації, деякі з них є частиною сучасних інструктивних матеріалів з діловодства.

Ключові слова: органи міського управління Києва кінця ХІХ – початку ХХ ст., Київська міська дума, міська управа, діловодство, архівна справа, архівне зберігання, реєстраційні форми архівних документів.

Актуальність теми зумовлена необхідністю з'ясування особливостей архівного зберігання документів в думі та управі міста Києва – органах міського управління кінця ХІХ – початку ХХ ст. Метою статті є визначення притаманних для діловодства кінця ХІХ – початку ХХ ст. правил оформлення документів при передачі їх на архівне зберігання.

В сучасній історіографії висвітлена діяльність думи та управи щодо розбудови і благоустрою міста, здійснення соціальних заходів тощо. Проте поза увагою науковців залишилися діловодні процеси, що відбувалися у вказаних органах, а також особливості архівного

зберігання документів, які сьогодні є цінним джерелом для відтворення історичних процесів. Окремі аспекти щодо порушеної у статті проблематики у своїх працях розглядали: М. Варадінов, Т. Виноградова, Ю. Глизь, Я. Іващенко, М. Ілюшенко, В. Крижанівський, Н. Леміш, І. Петрова, Н. Подоппелова, В. Шандра [34; 35; 36; 37; 38; 39–40; 41; 42; 43; 44] та ін. Основними завданнями, вирішення яких передбачено у даній статті, є з'ясування основних груп документів, які підлягали формуванню у справі, розкриття процедури передачі документів на архівне зберігання, характеристика реквізитів та структурних частин справ, опис стану приміщення архіву думи, де зберігалися документи.

Для організації архівного зберігання документів органи міського управління Києва кінця ХІХ – початку ХХ ст. послуговувалися загальноімперським законодавчим актом – «Загальним губернським закладом» [1], а також індивідуальною інструкцією з діловодства, яка була розроблена Київською міською управою у 1871 р. [20].

Відповідно до «Загального губернського закладу», усі справи в органах міського управління поділялися на поточний архів та архів завершених документів. До складу поточного архіву належали статuti, положення, інструкції та всі ті документи і книги, які потрібні були для наведення довідок щодо поточного ведення справ. Архів завершених справ становили справи, які уже не потребували виконання жодних дій (справи, остаточно вирішені і виконані; справи, за якими учасники не з'явилися в призначений термін; книги і документи, які не потрібні для поточного діловодства) [1, с. 430].

Зі звіту про роботу архіву Київської міської управи за 1902 р. можемо зробити висновок, що архів управи мав два поверхи з приміщеннями. При упорядкуванні архіву у 1902 р. із горища в підвал було перенесено справи квартино-довідкового відділу з 1811 р. по 1888 р. включно. Із вказаного звіту також дізнаємося, що на горищі архіву були встановлені стелажі і полиці для зберігання справ, які приведені у належний стан і розміщені за роками. Також у приміщенні архіву були відведені стелажі для: справ будівельного відділу, квартирної, ревізійної, господарського відділів; книг рахункового відділу з 1861 р. по 1886 р. включно; газети «Вісті Київської міської думи»; протоколів та ін. [14, арк. 42].

Аналіз архівних справ, утворених в результаті діяльності органів міського управління м. Києва наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., і які сьогодні зберігаються у фонді 163 Державного архіву міста Києва, показав, що документи в думі та управі міста Києва формувалися у справі відповідно до:

1) назви видів документів за певний період. Наприклад, «Протоколи засідань Думи за 1893 р.» [22], «Порядки денні засідань Думи за листопад–грудень 1886 р.» [18], «Розпорядження міського голови за 1901–1913 рр.» [27], «Сиркуляри губернського правління за 1873 р.» [33], «Списки службовців і робітників міської Думи за 1902 р.» [32] та ін.;

2) проблеми чи питання. У межах цієї групи можна виділити такі справи:

– що стосувалися певної особи/осіб, підприємств чи установ: «Про дозвіл на відкриття торгового дому під назвою «Мануфактурно-галантерейний магазин О. М. Окладчик»» [3], «Про дозвіл на відкриття товариства «Торговий дім М. Г. Фішер»» [2], «Про зловживання